

מדוע המושג "אחריות ציבורית" לא קיים בישראל

ביקורת על הספר "אחריות ציבורית בישראל" בהוצאת המרכז לאתיקה בירושלים

מאת: פרופסור משה נגבי

סוגיית האחריות הציבורית, ובעיקר היעדר מימושה ומיצויה הלכה למעשה, נחשבת זה מכבר לנקודת תורפה כואבת במיוחד בתרבות הדמוקרטית של ישראל. אולי אין זה מקרה שהשיח הציבורי הישראלי – האקדמי והתקשורתי כאחד – מתקשה לקבל ולאמץ תרגום עברי מוסכם, קליט ושגור למילה *accountability* – האקדמיה ללשון העברית אמנם ממליצה על "חבות דיווח", אך נראה שעצם הסרבול של הצעתה מסכל מראש את התקבלותה. הלשונאי רוביק רוזנטל הציע, ספק ברצינות, את המונח הקליט יותר "קחריות", אך האקדמיה ללשון פוסלת אותו בתוקף בנימוק שבעברית – בניגוד לאנגלית – אמורים לקבל אחריות ולא לקחתה. הבעיה החמורה באמת היא שבפועל אין לוקחים אצלנו אחריות ציבורית וגם אין מקבלים אותה. לכל היותר משלמים לה מס שפתיים – כלומר מצהירים על לקיחתה או קבלתה, אך בה בעת חותרים להתנער ממנה ולהתכחש לה.

בנושא הזה, לא רק שלא התקדמנו מאז כינון הדמוקרטיה שלנו, אלא נסוגנו לאחור. אכן, גם בעבר לא תמיד ששו אנשי ציבור להכיר באחריותם, או להסיק ביוזמתם מסקנות אישיות המתחייבות מכישלונם לשאת בה. אבל באותם ימים הכירו וכיבדו את זכותם של מנגנוני הפיקוח הדמוקרטיים (רשויות החוק, מבקר המדינה, ועדות חקירה, דעת הקהל ומבטאיה ומעצביה בתקשורת) לתבוע מהם לשלם במשרתם על הכישלון. לפני שנות דור אכן היה תוקף ממשי לדברים שכותב בספר שלפנינו השופט בדימוס של בית המשפט העליון פרופ' יצחק זמיר, ולפיהם "איש ציבור מודע לכך שהפרת חוק עלולה להמיט עליו קלון חברתי ונוסף לכך גם לגבות ממנו מחיר אישי כבד."

יצחק רבין, למשל, בקדנציה הראשונה שלו כראש ממשלה, אכן ידע שאם היועץ המשפטי מאשים אותו בהחזקת חשבון מט"ח בחו"ל בניגוד לתקנות המחייבות אז, עליו לפרוש ביוזמתו מהנהגת מפלגתו ומהנהגת המדינה. הוא לא המתין לעתירות לבג"ץ, ואף לא ניסה להיתלות בטיעון שבעבירה המיוחסת לו אין גוון של שחיתות או קלון. וכך הסביר זאת רבין בלשונו: "מפני שעברתי עבירה, אף אם טכנית, אני מוכרח לנהוג על פי חינוכי, מסורתי, האיני מאמין שלי – ולשלם את מחירה."

אבל בתקופתנו, כאשר ראשי ממשלה או נבחר ציבור אחרים נדרשים לפרוש, או נפסלים לשירות ציבורי בגלל שחיתות – הם ומקורביהם מתקוממים ורואים בכך סיכול לא דמוקרטי של רצון הבוחרים. אהוד אולמרט – ראש הממשלה הראשון בתולדות המדינה שנתפס במעשי שחיתות פליליים – ראה ועודנו רואה משום כך בנפילתו מכס השלטון הדחה לא לגיטימית. פחות משנה לאחר הרשעתו (שעליה אפילו לא ערער) הוא מצהיר, בלי להסמיק, כי ישוב ובגדול לזירה הציבורית. וכי מדוע שיסמיק? הרי הוא עצמו שידרג את חיים רמון למשרת המשנה לראש הממשלה, עוד בטרם ייבש הדיו על הרשעת רמון במעשה מגונה שעשה, בהיותו שר המשפטים, בקצינה בצה"ל. גם העובדה שהמעשה המגונה נעשה דקות ספורות לפני כניסת השר לישיבת קבינט גורלית שכונסה בעקבות חטיפת חיילים בגבול לבנון לא מנעה את השדרוג האמור.

שחיקת ה-*accountability* – בולטת לא רק בהקשר של ההתכחשות למחיר הציבורי המתחייב מכישלון מוסרי או פלילי, אלא גם בהתכחשות למחיר הציבורי של כישלון תפקודי, אף כזה הכרוך בדיני נפשות, שהוביל לקטסטרופה ביטחונית. ראש הממשלה גולדה מאיר התפטרה לפני כ-40 שנה בעקבות המחדל הנורא של מלחמת יום הכיפורים אף על פי שוועדת החקירה הממלכתית לא דרשה זאת ממנה. ואילו ראש הממשלה אהוד אולמרט סירב להתפטר גם לאחר שוועדת בדיקה (שהוא עצמו בחר את חבריה) הוקיעה את כישלונותיו החמורים בכל הנוגע ליציאה למלחמת לבנון השנייה ולניהולה. כפי שכותב פרופ' רפאל כהן – אלמגור במבואו לספר, מחדלי המלחמה הזאת היו – בצד שערוריות המין והשחיתות בצמרת – מה שהניע אותו ואת עמיתיו ליזום את הוצאת הספר לאור.

אולמרט אמנם הצהיר באבירות כי הוא מקבל עליו אחריות מלאה למלחמה, וכי לא יחלוק אותה עם זולתו. אבל מהצד האחר פעל בנחישות לסכל סיכול ממוקד כל אפשרות של מיצוי האחריות הזאת: הוא סירב בעיקשות למנות ועדת חקירה ממלכתית אשר לה הכוח להורות על סיום

כהונתו, ומינה במקומה ועדת בדיקה נחותה במעמדה ובסמכויותיה. כיום הוא מתכחש לממצאי הוועדה, שהוא עצמו מינה, וטוען במצח נחושה שזו הייתה מן המוצלחות שבמלחמות ישראל.

בניגוד להלכה

ואולם השחיקה ב-accountability-מתבטאת באחרונה לא רק בהתכחשות לאחריות הציבורית ובהתחמקות ממנה, אלא גם בניסיון לכפור בעצם חשיבותה. היעדר ה-accountability- נהפך בעיני שוחרי טובתם של אנשי ציבור שכשלו או סרחו, מנקודת תורפה למעין נקודת חן בקלסתרה של הדמוקרטיה שלנו. הדרישה למצותה הייתה לביטוי מגונה של טהרנות וצדקנות. כדי להבאיש את ריחה של ה-accountability- מדביקים לה את הכותרת האלימה "עריפת ראשים". גם נשמעת הטענה שדווקא מי שנכשל ייטיב להימנע מכישלונות בעתיד.

כאשר נהג גורם ברשלנותו לתאונה קטלנית, או חוצה בפזיזות צומת באור אדום, הוא מורחק מן הכביש ומן ההגה לשנים ארוכות ואיש איננו מוקיע זאת כ"עריפת ראשים" ברוטלית, או מנסה לטעון שדווקא כישלונו בעבר יהפוך אותו למופת של נהיגה בעתיד. ואילו קברניט שסרח או התרשל רשלנות הרת אסון מקבל לגיטימציה מלאה לשוב ולאחוז בהגה המדינה. באחרונה גם נהפכה ההתכחשות לאחריות הציבורית מנקודתית ואפיזודית לעקרונית, והניסיון לסכל אותה כבר אינו רק נעשה בדיעבד. מי שנוכח בכך שוב ושוב הוא הבכיר שבעורכי הספר, חתן פרס ישראל לאתיקה פרופ' אסא כשר, אשר קודים אתיים שעמל בניסוחם בעבור הכנסת והממשלה לא אומצו בידי הח"כים והשרים.

התסמונת המדאיגה הזאת מקנה ממד של אקטואליות רבה לספר. מבחינה זו יפה ונכון נהגו עורכיו בהחלטתם לשלב בכתיבתו אנשים שהיכרותם עם התסמונת ופגיעה אינה אקדמית בלבד, והם מודעים היטב להשלכותיה היומיומיות על איכות חיינו. כך למשל הסוגיה המכרעת של אחריות ראש הממשלה הופקדה לניתוחו המעמיק של פרופ' אריה נאור, שלפני הקריירה האקדמית שלו בתחום מדע המדינה היה מזכיר הממשלה, ועוד לפני כן - עיתונאי שהיה עד ראיה ושמיעה להתנהלות כמה דורות של מנהיגים. בדומה לכך, סוגיית אחריותו הציבורית של היועץ המשפטי לממשלה נחקרת ומנותחת בידיה של עו"ד טליה ששון, שמילאה תפקידים בכירים ורגישים ביותר בפרקליטות המדינה.

מאלף ורלבנטי במיוחד בעיני הוא מאמרו של הרב יובל שרלו. אף הוא - בין השאר כחבר ב"פורום תקנה" - תורם למעשה, ולא רק להלכה, למיצוי האחריות הציבורית של בעלי סמכות תורנית. רבים מהכופרים כיום בצורך הזה מסתמכים באורח ציני ומסולף על מאמר חז"ל ש"אין מעמידים פרנס על הציבור, אלא אם קופת שרצים תלויה לו מאחוריו". הרב שרלו מראה עד כמה ההסתמכות הזאת היא מופרכת ועד כמה חכמי ההלכה היהודית - לא פחות מן ה"טהרנים" וה"צדקנים" של היום - לא היו מוכנים לנהוג בסלחנות במנהיגים שלקו הן בשחיתות כלכלית (וברדיפת הבצע המניעה אותה) והן בהוללות מינית. ההלכה מתירה להם לחזור ולשרת את הציבור רק לאחר תהליך עמוק של תשובה, הכולל כמובן הכרה מלאה - ולא רטורית בלבד, כמקובל במקומותינו - בחומרת כישלונם.

כשופטים מתקפדים

שופטים מילאו בעבר תפקיד חשוב - לעתים שנוי במחלוקת - במיצוי האחריות הציבורית ובאכיפתה. בג"ץ קבע ואף אכף בשעתו את הנורמה שעל פיה מי שבגלל התנהגותו איבד את יכולתו להקרין יושר ויושרה (גם אם לא הורשע בפלילים) אינו יכול לעמוד בראש מערכת ציבורית. שופטים גם ניצלו את מעמדם כראשי ועדות חקירה ממלכתיות כדי לקבוע שעל קברניטים ובכירים "לתת את הדין מבחינה ציבורית על מעשים או מחדלים המצביעים על חוסר יעילות... על היעדר תשומת לב ראויה... ועל מעשים שנעשו בפזיזות, ברשלנות, בחוסר תבונה ומתוך אי ראיית הנולד". תחילה נקבע כך לגבי הדרג הביצועי, ואחר כך גם לגבי נבחר ציבור. השופטים דחו את הטענות שהדחת נבחר ציבור בידי מערכת המשפט היא פגיעה בדמוקרטיה ובהכרעת הבוחר. "משפט הציבור", הסביר השופט אהרן ברק, "אינו מחליף את המשפט הציבורי."

ואולם כדי שתהיה לשופטים הסמכות המוסרית לאכוף אחריות ציבורית על זולתם הם חייבים לכבדה בעצמם. על סוגיית אחריותם הציבורית של השופטים כותב בספר המשנה בדימוס של נשיא בית המשפט העליון, השופט אליהו מצא. מאמרו נוקב ואף אמיץ ואינו חוסך את שבת ביקורתו מעמיתיו ומממשיכיו במערכת. השופט מצא מציין כי "השופט נושא באחריות כלפי הציבור כי לא ידבק שמץ רבב בהליכותיו, גם שלא בעת שבתו בדין". ואולם הוא מעיר בצער שפעילות הגורמים הממלכתיים המופקדים על שמירת הניקיון המוחלט הזה של השופטים - שר המשפטים, נשיא בית המשפט העליון, הוועדה לבחירת שופטים, נציב הקבילות על שופטים

וכמובן השופטים עצמם - מעוררת לעתים "אי - נוחות" בנכונותה להסכין עם הפרות אתיות "קלות". לדבריו, "הטלת אחריות ציבורית על השופטים, לא רק שאינה עלולה להחליש את האמון שהציבור רוחש לבתי המשפט, אלא להיפך, מהווה היא תנאי חיוני לקיומו ולחיוזקו". הוא גם איננו שותף להתקפדות של רבים מעמיתיו - לרבות הבכירים ביותר - כלפי התקשורת המסקרת אותם בביקורתיות, ומדגיש שהביקורת הציבורית, ופומביות ההליכים המשפטיים הכרוכה בה, לא רק שאינן פוגמות, אלא הן חיוניות לתפקוד תקין של בתי המשפט.

זה כמובן מוביל אותנו לעיתונות החופשית ולתרומתה להטמעת ההכרה באחריות הציבורית. התקשורת אמורה לחשוף כישלונות תפקודיים ומוסריים של בעלי השררה בכל התחומים והדרגות, לאתר ולהוקיע את האחראים להם ולתבוע את מיצוי אחריותם. אך גם היא כמובן אינה יכולה להרים את תרומתה הזאת אם אינה באה בעצמה בידיים נקיות.

על אחריותן הציבורית של התקשורת, ושל מועצת העיתונות האמורה למצותה, כתבו מאמרים נרחבים בספר איש האקדמיה (וממייסדי המשדר "תיק תקשורת" בטלוויזיה החינוכית) פרופ' דן כספי, והעיתונאי (והמשפטן) הוותיק ודין בית הדין לאתיקה של מועצת העיתונות, משה רונן (מחברו של ספר מקיף, יחיד מסוגו, על האתיקה העיתונאית בישראל). גם שניים מעורכי הספר, פרופ' אסא כשר ופרופ' רפאל כהן אלמגור, שניהנו במוסדות מועצת העיתונות, מתייחסים לסוגיה. אמנם יש הבדלים בחריפות ביקורתם ובסגנונה, אך כולם תמימי דעים שמסחור כלי התקשורת ושעבודם המוחלט לגחמות בעליהם והאינטרסים שלהם פגעו אנושות ביכולת העיתונאים לממש את אחריותם הציבורית.

תקשורת שהכוח המניע אותה הוא שיקולי רווח והפסד אינה בוחלת בהעלמת עין משחיתות, אם זו מעצימה את רווחיה, ואף מהאדרת המושחתים והפיכתם לגיבורי תרבות, אם הדבר יתרום לרייטינג. כפי שכותב פרופ' דן כספי, "אמצעי תקשורת ההמונים חשובים מכדי להפקירם בידי כוחות השוק, כי תקשורת ממוסחרת ומוחלשת מתקשה לגלות אחריות, וללא תקשורת אחראית - אין ולא תהיה דמוקרטיה". משה רונן מכיר בקושי המובנה של מועצת העיתונות - חרף מאמציה וכוונותיה הטובות - לנשוך את היד המאכילה אותה, כלומר להוקיע את הכשלים המוסריים של בעלי כלי התקשורת שהם גם המממנים את פעילותה.

פרופ' כהן אלמגור מדגיש במבוא שלו לספר שגם העבודה הרבה והמרשימה שהושקעה בו היא בעצם ביטוי לאחריות ציבורית - זו של האקדמיה. לדבריו, "לאנשי האקדמיה יש אחריות כלפי החברה. אני מאמין כי מחקר אקדמי אין פירושו הסתגרות במגדל השן ועליו להיות מלווה בתחושה של שליחות, מעורבות והקצאת זמן העומד לקיום עניינה של הקהילה". אין לו אשליות מוגזמות לגבי השפעת הספר: "אפילו ספר זה - על רוחב יריעתו ועומקו - לא יצליח לחלץ כישלונות מגורל היתמות שנגזר עליהם". אך דווקא ההערכה המפוכחת הזאת צריכה להעצים את הערכתנו שלנו כלפיו וכלפי עמיתיו על המאמץ שהשקיעו במיפוי ובניתוח הגורמים ליתמות הזאת ונזקיה.

*נדלה מתוך אתר האינטרנט של עיתון הארץ, תאריך פרסום באתר 01.10.2013